

РОЗДІЛ 7

ФОРМУВАННЯ МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ ПРАВопОРУШЕНЬ ПРОТИ ОСОБИ, СУСПІЛЬСТВА ТА ДЕРЖАВИ

*О. В. Нарожна,
старший викладач кафедри кримінального права,
кримінального процесу та криміналістики
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова*

Вступ

Розслідування злочинів як вид суспільно корисної діяльності передбачає знання про суспільно небезпечне діяння, вчинене в минулому. Метою цієї діяльності слідчого є встановлення особи винного, доведення його вини та загалом притягнення до кримінальної відповідальності. Для досягнення цієї мети слідчий використовує різноманітні прийоми і способи, що становлять зміст його дій. Теоретичні знання та первинні навички застосування в навчальному закладі майбутній слідчий здобуває шляхом практико-орієнтованого навчання. У рамках подальшої практичної діяльності слідчий напрацьовує досвід застосування слідчих прийомів і методів.

В епоху до появи криміналістики професіонали в галузі кримінального розшуку керувалися власним досвідом боротьби зі злочинністю, що передавався з покоління в покоління слідчих, описуючи використання методів для розслідування різних правопорушень. Відомості про ці методи спочатку знайшли відображення в кримінально-процесуальній літературі, авторами якої були науковці в галузі кримінального процесу. Оскільки криміналістична експертиза була віднесена до самостійної наукової галузі, відомості про методи експертизи вже внесено до спеціальної криміналістичної літератури. При зборі емпі-

ричних даних вчені та практики звертали увагу на те, що однойменні методи використовуються по-різному при розслідуванні правопорушень різних видів. Це пов'язано не лише з специфічною різноманітністю правопорушень, а й з індивідуальністю кожного конкретного правопорушення певного виду, що вимагало відповідно творчого та індивідуального підходу до застосування слідчих прийомів і методів. Уточнення завдань і прийомів при розслідуванні кримінальних правопорушень вимагало розробки методичних рекомендацій, що згодом призвело до формування методики розслідування, зокрема, по відношенню до особи, суспільства та держави.

Аналізуючи ці формулювання, ми робимо проміжний висновок, що в цілому методика розслідування правопорушень є сукупністю прийомів, методів діяльності та проведення будь-якої роботи, процесу або ж практичного втілення.

Розвитку криміналістичної методики розслідування правопорушень вчені-криміналісти приділяють увагу з моменту її появи. Розробкою основних положень займалися Р. С. Белкін, І. А. Возгрін, Т. С. Волчецька, А. І. Дворкін, В. А. Журавель, В. П. Колмаков, В. О. Коновалова, М. В. Салтевський, М. Я. Сегай, В. В. Тищенко, В. Ю. Шепітько та інші.

Незважаючи на досягнутий рівень наявних наукових досліджень проблем розробки методів дослідження, говорити про успішне вирішення багатьох з них поки рано. Протидія злочинності є одним з найважливіших завдань, що стоять перед органами влади та управління нашої держави, правоохоронними органами. Ігнорування цього завдання, а також неприйняття належних і своєчасних заходів боротьби з правопорушеннями призводить до тяжких наслідків як для держави, так і для суспільства в цілому.

7.1. Структура та зміст побудови методики розслідування правопорушень проти особи, суспільства та держави

Результативність протидії злочинної діяльності та боротьби з правопорушеннями, як її негативними проявами, залежить від багатьох факторів, одним з яких є наявність ефективної, науково розробленої методики розкриття та розслідування правопорушень.

Методика розкриття та розслідування правопорушень є одним із головних засобів в арсеналі слідчого, що є практиком використання всіх засобів та прийомів. Відсутність методики, а також її недостатня розробленість становлять проблему на етапі розкриття та розслідування правопорушень проти особи, суспільства та держави.

З появою заключного розділу в криміналістиці – криміналістичної методики (або методики розслідування окремих видів правопорушень) – приватні методи дослідження стали практичними інструментами виявлення та розслідування правопорушень. У рамках розробленої для цього розділу теорії почалось обговорювання фундаментальних елементів процесу дослідження, які відповідали станам такого процесу, а також методичні рекомендації щодо розслідування конкретних видів правопорушень.

Теоретична розробка концепцій дослідження, створення типового варіанту, загальний склад понять (тактичний прийом, комбінація, рекомендація, операція тощо) сприяли створенню більш досконалих приватних криміналістичних методик.

Наступним кроком у вдосконаленні методики приватного дослідження є включення до їх структури як першого елемента криміналістичної характеристики конкретного типу злочинної структури, яка представляє кореляції між окремими елементами у чітких кількісних виразах. Початок цього дослідницького процесу було покладено Л. Г. Відоновим і Н. А. Селівановим у вигляді версій типових справ про вбивство [1].

Найновішою тенденцією розвитку приватної криміналістичної методології було оптимальне визначення (алгоритмічних типів) подальшої дослідницької діяльності для вирішення конкретних криміналістичних проблем.

Незважаючи на те, що сучасна наукова система методичних рекомендацій криміналістичної методики на початку слугує доброю основою для створення приватних криміналістичних методик, їх створення та систематизація залишилися для подальшого розгляду відкритими.

В останні роки для спрощення розслідування правопорушень деякі автори пропонують створити основні методи розслідування групових або навіть конкретних злочинів. Йдеться про структуру такої методики, які мають бути визначені і до неї шляхом включення відо-

мої криміналістичної групи правопорушень з описом відомої теми дослідження. Система виготовляє малоефективні методики криміналістики, за словами М. В. Субботіної складається з невиправдано великої кількості методичних рекомендацій щодо розслідування окремих злочинів, які вказували на вузьку спеціальність криміналіста, що не відповідає спеціалізації слідчого [2, с. 17].

Ідея створення фундаментальних методик запропонована Ю. П. Гармаєвим та А. Ф. Лубіним, які апробували її, роз'яснивши загальну методику розслідування правопорушень, скоєних митними органами, з відомими криміналістичними підставами для криміналістичної характеристики цих правопорушень [3, с. 30–48].

У цій частині ми можемо запропонувати розробити повну структуру методики, що складається з криміналістичної характеристики правопорушень та інших елементів. Тут можуть знайти своє місце загальне визначення та кримінально-процесуальна або криміналістична основа, найзагальніші закономірності та механізм цих правопорушень, що відображають способи і методи розслідування, тестування та попередження як основи розвитку та застосування криміналістичних методик.

Приватна криміналістична методика (нижче загального рівня) як сукупність методів розслідування, на нашу думку, являє собою сукупність методів, заснованих на рекомендаціях щодо загального алгоритму розгляду проваджень окремих видів правопорушень, заснованих на загальному методі для окремих проваджень. Процесуальна або криміналістична основа окремих видів правопорушень (наприклад, вбивство без наявності трупа, вбивство на замовлення, вбивства в місцях позбавлення волі) є прикладами механізму цих злочинів, засобів і методів дослідження, судового розгляду та засобів запобігання.

Надалі ми пропонуємо сформувати методику більш високого рівня, повноструктурну методику розслідування правопорушень та судового розгляду. При цьому потрібно відзначити, що багато методик вже розроблено та впроваджено на озброєння правоохоронних органів у практичну діяльність. Отже, потрібно їх узагальнити за допомогою єдиної методології.

Можна сказати, що існують два напрямки інтеграції та встановлення методичних рекомендацій у криміналістичну методологію: 1) існуючі та нові приватні методи, що використовуються в криміналіс-

тичній кваліфікації правопорушень, зокрема способу вчинення правопорушення; 2) криміналістична техніка: створення вищого рівня узагальнення, відсіювання різних видів і родів правопорушень.

Ідея розробки рекомендацій, виправлених вищим рівнем узагальнення, не нова. Р. С. Белкін підтримував такий підхід інтеграції методичних та криміналістичних рекомендацій, але з одним принциповим застереженням: окремі методичні рекомендації охоплюють багато видів і навіть типів кримінальних правопорушень не лише в цілому, а й за конкретних місцевих умов; або за загальним уявленням людей. Він назвав такі комплекси, наприклад, методику розслідування злочинів, скоєних рецидивістами, особами з психічними розладами, методики розслідування нерозкритих злочинів, скоєних протягом кількох останніх років понад, проти іноземних громадян тощо [4, с. 340–341].

Ми пропонуємо методи створення високого рівня узагальнення для відсіювання різних видів і родів правопорушення без урахування конкретних ситуацій, часу та особливостей правопорушника. Процедури також, на нашу думку, охоплюють різні аспекти кримінально-процесуальних дій, будь то досудове розслідування чи судовий розгляд.

Розглядаючи визначення фундаментальних методів, ми вважаємо, що основою створення приватних криміналістичних методик є ті методи, які мають більший ступінь загальності. Але чи не так? Насправді, базовий і приватний методи не можна використовувати в такому взаємозв'язку, оскільки методи абстракції вищого рівня менш практичні за змістом, ніж традиційні методи розслідування. Істинність цього положення підтверджується тим, що загальні криміналістичні докази сукупності правопорушень, наприклад, усіх видів вбивства, які входять до структури спільних принципів, не можуть мати практичного значення для пояснення типових версій слідства. Та й типові докази, що визначають істотну різницю в криміналістичних характеристиках, наприклад, вбивство за ст. 115 Кримінального кодексу України та умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини (ст. 117 Кримінального кодексу України). З точки зору загальності, предмет такого дослідження механізму кримінально-правового захисту особи, суспільства та держави від злочинних посягань не може бути поширеним у кримінальних провадженнях про групу правопорушень, оскільки зміст кримінального права, наприклад, не є еквівалентним

аргументу пробації у справах про вбивство. Кримінальний закон може бути визнаний доказом умовного засудження у провадженні про вбивство немовляти, вчиненого матір'ю.

З цієї причини загальний метод розслідування групи правопорушень є практично марним. Перш ніж запропонувати в теорії криміналістики і втілити в життя, ідея універсального рівня криміналістичної спільноти необхідна для розуміння сутності та значення відомого криміналістичного механізму окремих видів правопорушень в еволюції науки. Приватні методи дослідження та їх використання застосовуються при безпосередній перевірці у конкретних категоріях кримінальних проваджень.

У визначенні «групової» (загальної) методології дослідження переважає найбільш загальна закономірність механізму правопорушень, з якої збільшується загальне формулювання методичних рекомендацій щодо проваджень. Але чи можуть закони бути двигунами більшості загальних правопорушень? Судова теорія знає, наприклад, узгодженість умовної слідової картини через способи вчинення та приховування кримінального правопорушення. Це певний механізм злочинності, який неодмінно проявляється у злочині. Яка закономірність може бути найбільш загальною щодо цієї помітної закономірності? Немає послідовності, та й не може бути за визначенням. Типова наукова інформація має бути зібрана в процесі типових розслідувань, що проводяться у провадженні про різні види правопорушень.

Таким чином, тупиковість названої методики створення загальних методів розслідування групи правопорушень є цілком зрозумілою як в теоретичному, так і в прикладному аспектах. Процедура значно краща з ідеєю створення основних методичних рекомендацій для вищого ступеня загальності, які охоплюють різні види кримінальних правопорушень, але не загальні, а окремі ситуації часу та місця, які характеризуються загальними ознаками. В цьому аспекті ми погоджуємося з В. Я. Колдіним, який зазначив, що видається безперспективним спроби окремих вчених створити методики розслідування злочинів проти неповнолітніх, жінок, психічно хворих, методи розслідування економічних злочинів, злочинів проти людства тощо [5, с. 11].

Нашу відмову від використання цієї методики дослідження можна пояснити тими ж методами, що описані вище щодо загальних рекомендацій. Слід, однак, зазначити, що відомий криміналістичний

механізм злочинів, скоєних на окремих територіях, наприклад, у районах збройних конфліктів, у місцях відбування кримінального покарання, на транспорті тощо, є загальними. Вони є важливими для загальних (специфічних) криміналістичних методик, що розробляються окремими вченими. Це стосується насамперед умов та обставин, за яких вчиняються різні види злочинів, та джерел отриманих доказів. Так, С. В. Маліков вказує на небезпечні фактори, що впливають на організацію та методи розслідування різних злочинів у зонах збройного конфлікту: швидка зміна робочої обстановки; смерть, поранення, полон свідків, потерпілих, підозрюваних у ворожнечі; зміна позиції, бомбардування, захоплення ворога тощо [7, с. 23.]. Продемонструвати ці та інші негативні сторони об'єктивного характеру в кожному методі розслідування злочинів, скоєних у місцях збройної боротьби, нічого не означає.

Одним із способів удосконалення існуючих приватних методик розслідування правопорушень у певному місці є звільнення їх як від наявних даних про умови розслідування, так і від рекомендацій, які носять загальний, навіть узагальнений, характер. Цього жє принципу методології приватного дослідження слід дотримуватись у поєднанні з іншими методами, які надаються вченими-криміналістами на класифікаційних підставах.

Такий підхід до розробки та систематизації приватних криміналістичних методик розслідування правопорушень передбачає наявність трьох криміналістичних ланок як розділів науки. Відповідно до приписів наукової системи, питання сутності норми (взаємодія слідчого з органами слідства, використання конфіденційної інформації, реєстрація судово-медичної інформації тощо), а також вирішення конкретних слідчих служб, для наприклад, передбачення виконання вироку в частині можливої конфіскації майна, подолання протидії слідству, оперативно-розшукової діяльності тощо).

Що стосується базових і приватних стратегій створення таких зв'язків, якщо кримінально-процесуальні системи мають свої особливості, виключаючи при цьому можливості використання тих самих криміналістичних методичних рекомендацій? Умови дії фактів у процесі судового розслідування принципово відрізняються від умов на досудовій стадії розслідування, що є суттєвим для розробки комплексних видів криміналістичних норм для таких видів кримінально-про-

песуальних дій. Ця точка зору не може забезпечити ширший розвиток криміналістичних методів. Реалізація творчих ідей може бути навіть більш абстрактною, ніж існуючі приватні методи дослідження, якщо тільки це не дискредитація серед практиків-криміналістів. Незмінною залишається роль заключного розділу криміналістики: реформування наукових норм і формування спеціалізованих приватних криміналістичних методик для дослідження механізму кримінально-правового захисту особи, суспільства та держави від злочинних посягань.

Для вивчення проблем криміналістичної методології необхідно чітко розуміти сфери застосування та розрізнати їх. У зв'язку з цим А. Н. Колесніченко слушно вказав на науково-практичний обсяг методики розслідування злочинів, назвавши три взаємопов'язані, але неузгоджені її концепції. По-перше, методологія слідства – це галузь науки криміналістики, по-друге, методологією вважається методика розслідування конкретного виду (або різновиду) злочину, по-третє, методологія також повинна розглядатися в практичних аспектах при розкритті конкретного злочину [7]. Подібну точку зору висловив В. К. Гавло, який також наголошує на взаємопов'язаних, але специфічних поняттях методології розслідування злочинів [8]. За його словами, методологія розслідування, як галузь криміналістики, досліджує загальнотеоретичні положення та принципи, які спрямовані на створення власне судово-слідчої теорії з використанням методів і засобів криміналістичної експертизи окремих видів і груп правопорушень. По-друге, методика розслідування, враховуючи її службову роль, являє собою практичний аспект, це науково-методичні рекомендації у вигляді методичних засобів та методичних рекомендацій щодо розслідування конкретних видів правопорушень загалом або пов'язаних з певним видом (групою), зокрема, для дослідження механізму кримінально-правового захисту особи, суспільства та держави від злочинних посягань.

Слід зазначити, що поки що деякі наукові праці, окремі підручники мають цей недолік, оскільки їм бракує чіткого розмежування між науковою та прикладною сферою криміналістичної методології розслідування.

У криміналістиці термін «методологія» використовується в різних значеннях. Про це можна говорити, розглядаючи конкретні питання, пов'язані з конкретними аспектами слідчої діяльності, наприклад, ме-

тодологію ідентифікаційного дослідження, методологію експертного дослідження тощо. У рамках нашої наукової теми кафедри ми розглядали найбільш загальну методологію у зв'язку з її відношенням до слідчого процесу. Це дозволяє говорити про методіку розслідування окремих видів і груп правопорушень, або криміналістичні методи як галузь криміналістики та приватну методіку розслідування конкретного виду правопорушень. Слід зазначити, що в сучасній науковій літературі з криміналістики терміни «метод розслідування окремих видів і груп правопорушень» (далі – метод розслідування правопорушень) та «криміналістична методика» вживаються як синоніми.

У системі науки і навчальної дисципліни криміналістична методика є останньою частиною (розділом). Вона тісно пов'язана з іншими напрямками криміналістики (загальна теорія, криміналістична техніка і тактика), що визначають взаємопроникнення знань, що визначає напрямок їх розвитку. Забезпечено органічне поєднання технічних засобів, способів їх використання та тактичних прийомів проведення слідчих дій з особливостями методів розслідування різноманітних правопорушень. Так, криміналістична техніка розкриває механізм утворення слідів рук, ніг, запаху та злому, але не вказує, на яких об'єктах вони найчастіше залишаються при вчиненні різних видів крадіжок. Криміналістична тактика розробляє прийоми пошуку, але не дає відповіді на запитання, які характеристики має пошук, наприклад у разі корупційних правопорушень у сфері інформаційних технологій. Виявлення, аналіз та узагальнення таких ознак є завданням криміналістичної методіки. На відміну від предмета криміналістичної техніки і тактики, предмет криміналістики зосереджує увагу на особливостях роботи слідчого з доказами в процесі розкриття конкретних правопорушень.

Методика розслідування кримінальних правопорушень є інструментом професії слідчого як складовою його практичної роботи. Передбачається, що це так званий передовий край криміналістичної науки, тобто набір рекомендацій, запропонованих слідчому для використання при розслідуванні правопорушень. Методика розслідування правопорушень є найбільш проблемною частиною науки криміналістики, що відповідно впливає на ефективність слідчої діяльності. Проблеми локалізовані на рівні розуміння сутності та змісту криміналістичної методології як частини криміналістичної науки, а також приватної методіки розслідування окремих видів правопорушень.

Перша згадка про термін «метод» у криміналістиці припадає на ім'я В. І. Громов. Його праця під назвою «Методика розслідування злочинів» послужила відправною точкою для розробки та становлення криміналістичної методики як галузі науки та основи практичної роботи. Справедливості заради слід зазначити, що йдеться про появу криміналістичної методології, яка покладена в основу розвитку цього розділу криміналістичної науки на теперішній час. Проте у теорії криміналістики не сформульовано єдиного визначення терміну «криміналістична методика розслідування правопорушень».

Такий підхід спрощує уявлення про методологію слідства як галузі криміналістики, що узагальнює положення криміналістичної техніки та тактики, пов'язані з розслідуванням конкретних видів правопорушень. Слід зазначити, що в багатьох підручниках з криміналістики та методики розслідування небагато сказано про криміналістичну характеристику правопорушень, а сама методика представлена як заключний розділ криміналістики, тобто загальна теорія криміналістики ще не склалася в самостійну галузь наук.

Враховуючи загальні положення методики розслідування окремих видів правопорушень, вкажемо на її структурні складові: теоретичні положення та практичні рекомендації. Такий розділ криміналістики є системою приватних методик, що розкривають методологічні особливості розслідування окремих видів правопорушень. Очевидно, що таке формулювання також вказує на зміст криміналістичної методики, але не розкриває її істотну сторону. Визначення цього поняття пропонується нами наступне: слідча методика об'єднує всі криміналістичні висновки, рекомендації, які можуть бути використані при розслідуванні окремих видів правопорушень в сфері кримінально-правового захисту особи, суспільства та держави від злочинних посягань.

Знання цих закономірностей забезпечує розробку системи найефективніших методів розкриття та запобігання різним видам правопорушень. Коли йдеться про наукові основи методики, автори підручників та наукових праць розрізняють інформаційно-теоретичний та методологічний принципи. Перші служать для забезпечення розкриття криміналістичних характеристик кримінальних правопорушень. Таким початком науковці вбачають криміналістичну характеристику кримінальних правопорушень. Основним завданням методичних заasad вони бачать розкриття основних умов, принципів і можливостей

використання сучасних методів пізнання минулих подій, явищ і фактів при розробці методики розслідування кримінальних правопорушень з урахуванням їх специфіки [10; 11; 12].

7.2. Загальні положення методики розслідування правопорушень проти особи, суспільства та держави

Тактичний прийом є структурною частиною криміналістичної науки, в якій на основі загальних основних положень розглядаються методи та засоби виявлення та розслідування окремих видів і груп кримінальних правопорушень з урахуванням їх криміналістичних особливостей та типових фактів. При цьому науковці зазвичай не розкривають сутності загальних положень методики дослідження.

Сутність загальних положень, на основі яких розроблені методи та засоби, та в узагальнених методичних рекомендаціях викладено І. А. Возгріним. У своїй монографії він писав, що криміналістична методологія досліджує закономірності організації та проведення розкриття, розслідування та попередження конкретних видів злочинів з метою розробки науково обґрунтованих рекомендацій щодо найбільш ефективного розслідування [13]. Таке формулювання не враховує специфіку предмета криміналістики (злочинної діяльності та діяльності з виявлення, розслідування та запобігання правопорушенням) і не відображає закономірностей розвитку злочинної діяльності. Вона не знайшла підтримки з нашого боку. Ми вважаємо, що методологію розслідування слід розглядати як систему теоретичних визначень і практичних рекомендацій щодо найбільш відповідної процедури розслідування. Загалом можна вважати, що тут пропонується розглядати криміналістичну методологію як систему розроблених на її основі наукових визначень і рекомендацій для організації розслідування та попередження окремих видів правопорушень.

Водночас у працях останніх років криміналістична методологія характеризується як система наукових визначень та принципів найбільш раціонального та ефективного використання процесуальних засобів, прийомів та рекомендацій у конкретних умовах розслідування правопорушень особливого складу, певного виду чи групи, обставини їх підготовки та призначення об'єктивно, всебічно і повно. Недоліком

такого формулювання є виключення посилання на організацію розслідування, зокрема, правопорушень проти особи, суспільства та держави.

Цей недолік можливо виправити, якщо представити криміналістичну методологію як систему організаційних та науково-тактичних методів розслідування правопорушень [14, с. 183].

Існує зв'язок між методологією дослідження та організацією цього виду діяльності. Важливою передумовою дослідження є правильна організація слідства під час будь-якого кримінального провадження. Принципи організації слідчої діяльності доповнюють та вдосконалюють систему методичних рекомендацій щодо розслідування проваджень. Тому методологія дослідження повинна певною мірою містити рекомендації організаційного характеру. Це особливо важливо, якщо слідчий реалізує методичні умови, наприклад разом з підрозділами оперативного розшуку або у разі командної роботи. З цього приводу зазначимо, що організація розслідування є органічною частиною всіх складових елементів методики, але не виділяється з них. Різне розуміння криміналістичної методології є лише однією з цих невіршених проблем, яка має більше теоретичне, ніж практичне значення.

Питання предмета криміналістики безпосередньо пов'язане з об'єктами, які вивчає криміналістика з метою розуміння закономірностей їх розвитку. Запропоноване визначення криміналістики як науки стосується правопорушення та процесу збирання, дослідження, оцінки та використання доказів як об'єктів наукового знання. Такий підхід до розгляду предмета криміналістики цілком прийнятний. Розгляд правопорушення як предмета криміналістики певною мірою відображає його істотне призначення як «науки про реалії кримінального права» (Г. Гросс). Криміналістична експертиза має безпосереднє відношення до кримінального права, досліджуючи кримінальні реалії, що з точки зору сьогодення є невиправданим, особливо в контексті глобалізаційних процесів, що активно розвиваються. Розуміння цього дозволило вченим переглянути свої погляди на об'єкт криміналістики, представивши його як двосторонній об'єкт. Його складовими вважаються два протилежні види людської діяльності. З одного боку злочинна діяльність з підготовки, вчинення та приховування злочинів, з іншого – діяльність з розкриття, розкриття, розслідування правопорушень.

Отже, криміналістична наука вивчає закономірності, що лежать в основі цих видів діяльності, і розробляє практичні рекомендації щодо боротьби зі злочинністю. Модель злочинної діяльності включає: причинно-наслідкові та інші зв'язки між окремими структурними елементами системи злочинності; поведінкові зв'язки між винним та іншими його співучасниками та потерпілими до, під час і після вчинення правопорушення; вплив ситуації, що склалася та обраного способу вчинення правопорушення на його механізм та особливості його перебігу. Ознайомившись із цими закономірностями, можна зробити висновок, що насправді це не відома злочинна діяльність, а її результат – правопорушення. Багато авторів зводять поняття злочинної діяльності до окремих злочинних дій, хоча ці поняття необхідно розрізняти. Процес їх реалізації неоднаковий і вивчення злочинності не тотожне дослідженню злочинної діяльності. Поняття «злочинна діяльність» є ширшим за терміни «злочин» і «злочинність», які є його складовими. Злочини представлені окремими діяннями, а їх сукупність складають злочини в системі суспільства. Злочинну діяльність слід розуміти як напрямок життєзабезпечення злочинної частини суспільства, як спосіб її існування шляхом вчинення окремих злочинів та їх посягання. Злочинність і все це є невід'ємною частиною злочинної діяльності. Однак деякі види злочинів виходять за межі злочинної діяльності і вважаються окремими проявами злочинності. Сюди входять усі види необережних правопорушень і не передбачають стадій підготовки та приховування, враховуються також окремі правопорушення, вчинені спонтанно.

На нашу думку, криміналістична наука не повинна задовольнятися лише дослідженням результатів злочинної діяльності – правопорушень. Враховуючи тенденції сучасного світу (глобалізація, інформатизація, розвиток нанотехнологій, інформаційні війни), їх роль та призначення слід змінити.

Історично існувала практика проведення судової експертизи після злочинної діяльності. Фактично перевіряються її висновки, тобто правопорушення в однині та множині. Окремим предметом розслідування є розкриття та розслідування цих правопорушень, та їх чимало. А на основі знання закономірностей розвитку досліджуваних об'єктів криміналісти розробляють методичні рекомендації щодо боротьби зі злочинністю. Чи впливає це на злочинність як соціальне явище?

Звісно, зменшення кількості злочинів змінює державну статистику злочинності, завдаючи точкових ударів по злочинності, але загалом істотного впливу на неї не має. Крім того, і це незаперечний факт, злочинна діяльність постійно розвивається і вдосконалюється [15, с. 190].

Віднесення об'єктів криміналістичної експертизи створює основу для формування супутніх цілей криміналістичної експертизи і зокрема криміналістичної методології. Це включає в себе такі цілі, як знання про кримінальне правопорушення, злочинну діяльність та знання про діяльність, пов'язану з виявленням, розслідуванням та запобіганням кримінальних правопорушень. Для досягнення першої з цих цілей спрямовані наступні завдання: 1) вивчення злочинності як соціального явища, у тому числі окремих його проявів і різновидів з урахуванням завдань і цілей криміналістичного характеру; 2) виявлення та дослідження зв'язків (просторових, часових, причинних та інших) між окремими елементами складу правопорушення: зв'язків між суб'єктом правопорушення, іншими співучасниками та потерпілим; 3) вивчення процесів, що впливають на механізм вчинення правопорушення, що має ознаки відображення в навколишньому середовищі; 4) вивчення рефлексивних можливостей елементів криміналістичної (матеріальної) структури правопорушення у зовнішньому середовищі (знання матеріальних і психофізіологічних закономірностей відображення в результаті взаємодії суб'єкта злочинного втручання з іншими людьми та матеріальні об'єкти на місці злочину, його оточення); 5) розгляд особи винного як найважливішого елемента криміналістичної (матеріальної) структури правопорушення; 6) вивчення регулярно повторюваних слідових послідовностей, характерних для різних кримінальних ситуацій; 7) визначення напрямів розвитку на основі відомих правопорушень, засобів і методів ефективної розшукової роботи.

Щодо знання діяльності у зв'язку з розслідуванням, розкриттям та попередженням кримінальних правопорушень можна виділити наступні завдання: 1) вивчення типових слідчих ситуацій, що виникають і повторюються при розкритті та розслідуванні однорідних, а в окремих випадках і різнорідних правопорушень; 2) вивчення типових кримінальних та інших криміналістичних даних, що склалися в інформаційній сфері слідчих ситуацій, правильна оцінка та використання яких забезпечить ефективність розслідування; 3) виявлення та вивчення типових джерел кримінально-про-

песуальної та криміналістично значущої інформації, необхідної для вирішення проблем розкриття, розслідування та запобігання правопорушенням; 4) вивчення процесів формування у свідомості потерпілого від правопорушення та інших учасників кримінального провадження (потерпілих, свідків) з урахуванням їх психофізіологічних особливостей, відомостей, отриманих та використаних у процесі розслідування; 5) визначення та наукове обґрунтування критеріїв відбору та набору засобів і методів пошуку, фіксації, пошуку, дослідження, оцінки та використання криміналістично значимої інформації; 6) виявлення необхідності поєднання типовості та нетиповості в діях суб'єктів розслідування, роботи зі слідами, оцінки та використання зібраної криміналістично значущої та іншої інформації при розкритті та розслідуванні кримінальних правопорушень; 7) наукове обґрунтування необхідності розробки конкретних методів і прийомів практичної діяльності, пов'язаної з виявленням, розкриттям, розслідуванням і попередженням правопорушень [16, с. 213].

Специфіка сучасної злочинної діяльності зумовлює необхідність особливого підходу до цього об'єкта криміналістичного знання. Це пов'язано з науково-технічним прогресом, появою нових технологій та розвитком інформаційної сфери, що забезпечило трансформацію та виявило нові можливості для злочинної діяльності. Бурхливий розвиток науки і техніки сприяв переходу всього світового співтовариства до інформаційного суспільства, що функціонує в єдиному інформаційному просторі. Це, у свою чергу, сприяє виникненню та розвитку певних небезпечних тенденцій у суспільстві.

Ці тенденції включають:

- активізацію використання різноманітних засобів впливу на психіку людей, як індивідуальних, так і масових;
- активне використання сучасних інформаційних технологій для проникнення в приватне життя людей і діяльність організацій;
- розвиток і використання сучасних технологій для організації універсального контролю над населенням як окремих держав, так і світового співтовариства в цілому;
- перетворення інформаційного простору на арену протистояння держав, ворожнеча яких досягає рівня інформаційної війни;
- значне зростання злочинності в інформаційному просторі [17].

Ці тенденції розвитку світового співтовариства та виникнення міжнародного, т. зв. транснаціональна злочинність викликає необхідність перегляду поглядів на злочинну діяльність як на предмет криміналістичної науки.

Спеціально розроблені криміналістичні прийоми і методи роблять необхідним провідний вплив на злочинну діяльність. Реалізація цього напряму боротьби зі злочинністю має базуватися на з'ясуванні предмета криміналістики та розширенні її предмета.

З огляду на подвійну мету криміналістики, її зміна потребує втручання правоохоронних органів, яке не повинне обмежуватися лише одним напрямком: розкриттям та розслідуванням правопорушень. Органи, які займаються боротьбою зі злочинністю, повинні зосередитися на виявленні та розслідуванні злочинної діяльності. Злочинна поведінка розглядається у вужчому та ширшому розумінні. У більш вузькому розумінні це означає злочинне діяння з метою вчинення одного або кількох (серійних) злочинів. Ця злочинна діяльність може бути розслідувана в рамках розслідування будь-яких правопорушень або їх сукупності, вчинених окремою особою або у складі групи. У ширшому сенсі злочинну діяльність необхідно розуміти як функціональний і життєзабезпечений напрямок окремої частини суспільства.

Уточнення предмета криміналістики зумовлює необхідність розширення предмета дослідження стосовно злочинної діяльності в широкому розумінні. І тут можуть зацікавити не лише моделі злочинної діяльності, а й їхні «парадокси».

Знання закономірності походження злочинної діяльності забезпечує розробку відповідних контрзаходів. Виявлення ознак злочинної діяльності часто проводиться в дослідчий період. Це завдання покладається на органи, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність. На нашу думку, спрямованість цієї діяльності має бути відображена в єдиній методиці розкриття та розслідування правопорушень. У цій методиці щодо розкриття злочинів, наприклад, особливості вивчення особистості потенційного суб'єкта правопорушень, специфікою є більше технологічні процеси у виробничій сфері, особливості документообігу та його зміст та ін. оперативно-розшукову діяльність, організація і тактика якої не знайшли відображення у зазначеній методиці.

Таким чином, криміналістичну методику можна представити як систему розроблених на її основі теоретичних положень і рекоменда-

цій щодо організації розкриття злочинної діяльності, розслідування та попередження окремих видів і груп правопорушень.

Важливе питання стосується структури криміналістичної методики як частини науки.

У перших підручниках криміналістики немає чіткого уявлення про структуру цього розділу криміналістики. Наприклад, включали в себе розділ, в якому обговорюються предмет, метод і цілі методології, яка використовується для розслідування конкретних видів правопорушень. Політизованість завдань слідчої методики, її войовниче протиставлення іноземній (капіталістичній) криміналістиці все ж дозволяє виокремити її предмет і метод. Предметом вивчення методики розслідування є узагальнення досвіду розслідування кримінальних правопорушень та розробка на цій основі прийомів і методів їх розслідування. На думку авторів, методика розслідування має розвиватися у напрямку від способу вчинення кримінального правопорушення до способу його розкриття. Хоча самі автори про це не говорять, перший розділ підручників, присвячений лише методиці розслідування конкретних видів злочинів, можна вважати загальним положенням методики розслідування. Навіть у навчально-методичних матеріалах та підручниках післявоєнного періоду відсутні згадки про структурні елементи криміналістичної методики. При цьому, з точки зору загального підходу, пропонується враховувати слідчі завдання в методах окремих видів правопорушень; перші невідкладні заходи слідчого; обставини, які підлягають з'ясуванню та дослідженню; основні прийоми та методи пошуку та оцінки доказів тощо.

У підручниках міститься посилання на загальні положення методики розслідування окремих видів правопорушень. Вони звертають увагу на необхідність при розслідуванні правопорушень: 1) з'ясувати (вивчати) сутність ознак правопорушень, що передбачається; 2) способи вчинення та приховування правопорушень; 3) первинні слідчі заходи; 4) інструкції щодо збирання, вивчення та дослідження різноманітних доказів, що стосуються особливостей розслідування правопорушень; 5) способи та ознаки впізнання свідків; 6) основні особливості аналізу, порівняння та оцінки доказів. Висвітлено також загальні методичні та організаційні вказівки щодо розслідування всіх видів злочинів.

Загальні вказівки включають: 1) обов'язок слідчих і правоохоронних органів знати характер і статус правопорушення; 2) правильно та своєчасно з'ясувати первинні повідомлення та матеріали про правопорушення; 3) швидко та без привертання уваги правопорушника перевірити сигнали та матеріали про вчинені або неминучі правопорушення; 4) здійснення заходів перевірки до мінімуму, необхідного для вирішення питання про початок кримінального провадження; 5) розумне використання можливостей поліції; 6) уважно вивчати матеріали, що послужили підставою для початку провадження; 7) швидкий і оперативний збір і дослідження доказів на всіх етапах розслідування тощо.

У підручниках другої половини ХХ століття також є розділи, присвячені загальним положенням методики розслідування окремих видів правопорушень. Особливістю цієї глави є виділення та детальний розгляд загальних завдань слідчих органів. Сюди входять такі завдання: 1) своєчасне розкриття скоєного або загрозового правопорушення; 2) обґрунтоване та своєчасний початок кримінального провадження; повне та об'єктивне дослідження обставин провадження; 3) профілактика правопорушень.

Враховано загальні положення методології дослідження. Нововведенням у загальні положення методики розслідування є типізація груп слідчих ситуацій з метою наближення їх до різноманітності слідчих ситуацій, що виникають на практиці. Це дозволило встановити основні напрями розслідування за різними видами правопорушень.

Приватні методи представлені у вигляді системи теоретичних визначень і практичних рекомендацій щодо найбільш раціональної організації розслідування конкретного виду правопорушень.

Загалом такий погляд на методологію приватного розслідування підтримують багато вчених та більшість сучасних підручників і посібників з криміналістики. У системі цієї галузі судової експертизи, як і галузей юридичних дисциплін, є дві частини, які мають різні назви. Структура методології дослідження складається із загальнотеоретичної та методологічної частин. У першому (загалом теоретичному) розкриваються їх загальні визначення та наукові основи. При цьому загальні положення курсу «Криміналістика» значною мірою відіграють роль своєрідного вступу до сутності змісту, структури та наукових основ цієї частини криміналістики. Теоретико-методологічні основи

методології дослідження враховані в наукових основах, які зазвичай розкриваються в монографіях. На основі цих наукових основ розробляються приватні слідчі методи (специфічні методи), які становлять особливу частину цієї галузі криміналістичної експертизи [18].

Криміналістична техніка структурно поділяється на «загальні положення та спеціальні прийоми». Загальними є положення, що характеризують предмет методики розслідування, її вихідні принципи, принципи та завдання, закономірності проектування методів приватного розслідування. Вони конкретизуються в приватних методах з урахуванням кримінально-криміналістичної специфіки вчинення правопорушення певного виду, зокрема, щодо захисту особи, суспільства та держави від злочинних посягань.

На основі аналізу різних думок систему криміналістичної методики можна звести до двох структурних елементів: а) система наукових визначень (або загальних визначень); б) система приватних слідчих методів.

Система наукових (загальних) визначень як перший елемент криміналістичної методики є результатом пізнання її предмета. Структура цієї частини криміналістичної методології представлена вченими по-різному.

Традиційно слово «порада» використовується для визначення поняття криміналістичної консультації. Криміналістичні вказівки як наукова категорія – це, на нашу думку, науково обґрунтовані пропозиції щодо використання криміналістичних прийомів, методів і засобів у певних слідчих ситуаціях, що виникають на різних стадіях розслідування окремих видів і груп кримінальних правопорушень.

Слідчий вільний у виборі рекомендованих йому методів розслідування, які визначаються динамікою та індивідуальністю слідчих ситуацій, що виникають. Крім того, суб'єктивізм слідчого визначає особливості оцінки та застосування відомих йому рекомендацій криміналістики.

Слідчий не має права реалізовувати запропоновані йому приватною методикою рекомендації, а на їх основі творчо підійти до розслідування конкретного кримінального провадження, що тягне за собою практичну реалізацію власних ідей, схем і процедур з урахуванням особливостей. Якщо в подальшому слідчий зафіксує свій слідчий досвід на матеріальному носії та поширить його серед своїх колег, то

в цьому випадку таким результатом практичної діяльності можна визнати слідчий прийом в окремих випадках, який набув би статусу індивідуальної (спеціальної) техніки. Але насправді цього не відбувається. Принаймні нам не відомі такі приклади.

Типові процедури можна розділити на дві групи: загальні методи дослідження та методи приватного розслідування. Можливо здатися, що загальні методика є, по суті, однаковими груповими методиками. Але це не так. В загальних методах розслідування, положення, що містять відомості про встановлені у всіх слідчих провадженнях обставини таких діянь, включені як елементи до відповідної криміналістично подібної групи. Він також відображає організацію та виконання роботи з їх виявлення, а також підхід слідчого до типових ситуацій. Особливість розслідування діянь певного характеру (наприклад, крадіжка, вбивство), а також їх варіантів (наприклад, кишенькова крадіжка, вбивство, пов'язане з розчленуванням трупа), відображено в приватних методиках. Загальні та приватні методика розрізняються за обсягом інформації. Вони формуються за загальним принципом: розгляду засобів, методів і методів розслідування передусе визначення завдань і обставин, що підлягають розв'язанню та визначенню.

Крім згаданих видів методів, ми можемо назвати способи розв'язання задач, характерні для всіх випадків розслідування. Це обґрунтовано наявністю різних категорій спільних завдань у провадженнях. За словами вчених, метою таких методів є систематичний опис механізму та технології діяльності слідчого при вирішенні будь-якого завдання досудового розслідування. На нашу думку, вузькість розв'язуваної проблеми не дозволяє в даному випадку розглядати запропоновані заходи як методологію. Правильніше було б говорити про рекомендації тактичного характеру, реалізовані в контексті слідчого заходи (вивчення алібі, виявлення та виявлення інценування тощо).

Безсумнівно, що ефективність сучасної слідчої діяльності значною мірою залежить від рівня розвитку криміналістичної методики, яка, як уже зазначалося, виступає робочим інструментом для слідчого. Але в нинішньому вигляді криміналістична методика є неефективною теоретичною системою, а існуючі приватні методи розслідування злочинів недостатньо ефективні, що визначає перспективи їх подальшого розвитку.

Значення криміналістичної методики як галузі науки можна представити в сукупності з напрацюваннями криміналістичної техніки. Криміналістична техніка має більшою мірою інформаційно-методичний характер. Її загальнотеоретичні дослідження утворюють основу для побудови приватних методик, які вони, у свою чергу, розвивають і вдосконалюють.

Різноманітність у розумінні криміналістичної методики, її сутності, змісту загальнотеоретичної частини знайшла відображення у приватних методиках розслідування у кожному провадженні. Вони є кінцевим результатом не лише криміналістичної методики як галузі, а й судової науки загалом.

Ефективність розслідування злочинів залежить не тільки від накопиченого з часом досвіду слідчих, а й від приватних методів, які вони мають у своєму розпорядженні для розслідування конкретних видів правопорушень у сфері посягань на особу, суспільство та державу. З точки зору практики приватна криміналістична методика часто розглядається як сукупність слідчих заходів, технічних засобів і методів, рекомендованих для розслідування кримінальних проваджень. Це хибне уявлення про приватну методика, оскільки крім тактичних засобів і рекомендацій містить методи їх застосування, а також вказує на особливості організації розслідування цього виду правопорушень. Приватні методи відображають щось особливе, що виявляється при вчиненні певного виду правопорушень. Знання цих характеристик є метою і напрямком розвитку криміналістичної методики як галузі науки.

Приватні слідчі прийоми є кінцевим результатом розвитку криміналістичної техніки і всієї криміналістичної науки загалом. Вони синтезують знання з інших галузей криміналістики, адаптовані до специфіки різних видів правопорушень, типових ситуацій та інших особливостей їх розслідування.

При розробці методики приватного розслідування неможливо врахувати індивідуальність кожного правопорушення та особливості осіб, які його вчинили. Однак це не виключає існування загальних положень, характерних для розслідування всіх правопорушень певного виду, наприклад, усіх проваджень про корупційні правопорушення чи незаконний обіг наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів.

Вирішення методичних завдань на основі загальних засад кримінального розшуку дозволяє сформувати приватногрупові методи. Залежно від причин, за якими формуються приватні криміналістичні методи, можна створити методику розслідування всіх видів правопорушень.

Конкретні криміналістичні методики деталізуються на основі знання особливостей структурних елементів правопорушення, таких як вид правопорушення (крадіжка з житла, правопорушення на транспорті тощо).

В основі змісту приватної методики розслідування лежить тактична рекомендація. Це науково обґрунтовані та перевірені практикою поради щодо організації розслідування, його відбору та застосування техніко-криміналістичної техніки та криміналістичної техніки з урахуванням певних обставин [4]. Фактично криміналістична (у даному випадку методична, тактична) рекомендація сприяє тому, що слідчий у процесі розкриття та розслідування правопорушення вибирає найбільш підходящий для даної типової ситуації спосіб дій. Методичні рекомендації стосуються різних обставин слідчої діяльності. По-перше, мова йде про організацію розслідування цього виду правопорушень. Організація розслідування – це процес упорядкування цієї діяльності з метою оптимізації шляхом встановлення цілей, планування, сприяння та керівництва розслідування (включаючи спілкування). Вона пронизує всю діяльність слідства з моменту внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань до її завершення. Організація характерна і для самого методу дослідження, оскільки утворює органічну частину всіх складових елементів методології, але не виділяється з них.

По-друге, вони визначають тактику прийняття рішення в типовій слідчій ситуації початку розслідування та подальшого розгляду.

По-третє, розкривають зміст тактики проведення слідчих заходів на всіх стадіях розслідування.

По-четверте, вони стосуються форм взаємодії слідчого та службових осіб органів, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, тощо.

Основними елементами структури приватної криміналістичної методики є: криміналістичні ознаки правопорушень; обставини, які підлягають встановленню у кримінальному провадженні; особливос-

ті початку кримінального провадження; типові слідчі ситуації на початковому етапі розслідування; початковий етап розслідування; цільове переслідування у кримінальному провадженні; організація розслідування; особливості проведення окремих слідчих (розшукових) дій і операцій; характеристики для встановлення особи підозрюваного; докази вини обвинуваченого; закінчення розслідування.

У цій системі є посилання на такий елемент, як початкова фаза розслідування, що, на нашу думку, не так. Все одно виникає питання: чому не згадуються інші етапи розслідування: наступні та заключні? Мабуть, не варто згадувати початкову фазу дослідження поряд з іншими структурними елементами техніки, оскільки сама методика формується стосовно етапів слідчої діяльності.

Зовсім інше уявлення про методику слідства мають автори, що поділяють протилежну думку. Не перераховуючи всіх елементів, вкажемо на ті, які відсутні в попередній структурі: 1) особливості застосування спеціальних знань у випадках цієї категорії; 2) особливості використання державної підтримки; 3) організація взаємодії слідчого і слідчого органу при розслідуванні правопорушень цього виду; 4) організація попереджувальних дій слідчого на підставі слідчого матеріалу у відповідній категорії кримінальних проваджень [19].

Особливістю такого змістовного погляду на методику розслідування є віднесення профілактичної діяльності слідчого до обов'язкового елемента його роботи. Профілактика не є нововведенням у слідчій діяльності, але водночас не вважається основним напрямом профілактики правопорушень. Ми вважаємо, що такий підхід є неповним. У контексті триваючої глобалізації, яка мала низку негативних наслідків, у тому числі появу транскордонної злочинності, пріоритет має бути наданий запобіганню злочинній діяльності.

Ми пропонуємо виділяти в ньому такі складові: методику досудового розслідування та методику процесу (розслідування). На нашу думку, це формулювання штучно прив'язує приватні криміналістичні методики до стадії судового розгляду кримінальних проваджень. Цю позицію можна обґрунтувати таким чином. З одного боку, між слідчими органами та судом є суттєва різниця за цільовим призначенням. Якщо перші зобов'язані швидко і всебічно розслідувати кримінальні правопорушення, шукати винних і притягувати їх до відповідальності, то на судові органи покладається процесуальний обов'язок досліди-

ти зібрані докази для доведення вини обвинуваченого та призначити покарання. По-друге, судова влада не збирає докази вини особи. Це завдання вирішують слідчі органи. По-третє, суд здійснює свою діяльність у суворій відповідності до законодавства, яке не потребує його методичного забезпечення щодо його процесуального регулювання. По-четверте, діяльність суду ґрунтується на принципі конкуренції, що передбачає поділ функцій обвинувачення, захисту та здійснення правосуддя. По-п'яте, судове слідство передбачає необхідність методичного забезпечення, не потребує його з наступних причин.

Під час судового слідства можуть здійснюватися наступні процесуальні дії: допити (підозрюваних, потерпілих, свідків, експертів), пред'явлення для впізнання, експертиза [20]. Криміналістична тактика проведення цих дій нічим не відрізняється від тактики проведення відповідних слідчих дій, з тією лише різницею, що вони проводяться в судовому засіданні, де головна роль відводиться голові, тобто судді. Суддя контролює порядок вчинення цих процесуальних дій відповідно до вимог КПК, але тактику їх здійснення реалізують інші учасники кримінального провадження.

Роль судді як ключової фігури в кримінальному процесі та як юридичного «посередника» у визначенні винності (чи невинуватості) обвинуваченого у правопорушенні очевидна. У зв'язку з вищевикладеним можна зробити висновок про недоречність виокремлення приватної криміналістичної техніки як невід'ємної частини методики процесу розслідування.

Аналіз інформації, зібраної на початковому етапі розслідування, та адаптація плану для наступних етапів розслідування не слід, на нашу думку, виокремлювати як структурний елемент. По-перше, аналіз (а в даному випадку криміналістичний аналіз слід розуміти як слідчий метод) «пронизує» всю діяльність слідчого від початку до кінця. По-друге, це незамінний «інструмент» у діяльності слідчого, незалежно від наявності чи відсутності приватної методики, знання її слідчим. По-третє, аналітична діяльність не повинна обмежуватися етапами розслідування. Цей метод також використовується в період попередньої перевірки первинної інформації про скоєне правопорушення, а також після завершення слідчих дій для оцінки проведеної діяльності. По-четверте, коригування плану наступних етапів розслідування на основі аналізу інформації, отриманої на початковому етапі розсліду-

вання, є обов'язковою частиною роботи слідчого, яка здійснюється з урахуванням принципу динамічного планування.

7.3. Принципи формування методики розслідування правопорушень проти особи, суспільства та держави

Науковий характер як принцип формування методики розслідування кримінальних правопорушень не означає, що її необхідно розвивати лише у сфері наукової діяльності (що є кращим) та її подальшого впровадження на практиці. Методика розслідування може бути результатом багаторічної роботи конкретного слідчого (що трапляється порівняно рідко), який узагальнив свій досвід розслідування того чи іншого виду кримінальних проваджень і висловив його у вигляді методичних рекомендацій. Але й у цьому випадку слід дотримуватися принципу науковості, тобто врахування всіх сучасних досягнень у розвитку науки криміналістики, її загальноновизнаних наукових положень щодо структурно-змістовної складової методики розслідування. У системі правоохоронних органів (прокуратура, слідчий комітет тощо) діють структурні підрозділи, покликані методично підтримувати діяльність своїх працівників. Співробітники таких підрозділів, не пов'язані з науковою діяльністю, часто розробляють методичні рекомендації для слідчого з різних напрямків його діяльності, у тому числі з розслідування кримінальних правопорушень різних категорій.

Часто такі рекомендації відповідають положенням, що містяться в науковій та навчальній літературі щодо розкриття певного виду правопорушень, але, на жаль, є й такі методичні рекомендації, які не враховують сучасні досягнення криміналістичної науки. Наприклад, методичні рекомендації, розроблені для слідчих для розслідування корупційних злочинів, не є таким ефективним інструментом, як тактична операція, що проводиться під керівництвом слідчого. Водночас йдеться про тактичну операцію, яка проводиться органом-виконавцем і фактично є оперативно-розшуковою операцією, що за організацією, тактикою та обсягом відрізняється від операції, яку проводить слідчий. Це лише один із прикладів недоліків у розвитку методики розслідування та проблеми взаємодії практиків і дослідників.

З урахуванням принципу послідовності необхідно розробити слідчі методи, що містять рекомендації щодо всіх елементів кримінального правопорушення, що розуміються як системна структура. Системність методики також підкреслює організаційний характер рекомендацій як сукупності дій, спрямованих на досягнення єдиної мети – розслідування правопорушення. Послідовність методики невіддільна від цілісності, що відображає її природу. Незалежно від рівня складності та структурної декомпозиції методології вона повинна підтримувати зв'язок між підсистемами та елементами всередині них. Ці внутрішні зв'язки повинні бути такого високого рівня, щоб система могла дати можливість не тільки самозбереження, а й самовдосконалення за умови збереження якісної визначеності. Системний підхід до пізнання правопорушення передбачає розробку системної методики його розслідування, основним методичним правилом якої має бути таке: у процесі пізнання системи переходь не від частин до цілого, а від цілого до частини.

Ситуативність як принцип слідчого методу має на увазі її формування на основі слідчих ситуацій, характерних для цього виду правопорушень. Дотримання цього принципу забезпечує практичну орієнтацію для криміналістичних рекомендацій, що відповідає сучасним вимогам. Зазначимо в цьому контексті, що практичне значення розроблених науковцями рекомендацій значно зростає, якщо їх диференційовано подавати для різних типових слідчих ситуацій, що виникають під час розслідування кримінального провадження.

Систему принципів формування криміналістичних методів можна представити і по-іншому. Назвемо такі принципи криміналістичної методики: суворе і неухильне дотримання закону, планове, поетапне, швидке та оперативне розслідування.

Послідовне дотримання закону у кримінальному провадженні є дуже важливим принципом практичної роботи. Цей принцип має нормативний характер. Його дотримання включає організацію та проведення всіх необхідних слідчих заходів відповідно до норм кримінального законодавства та кримінально-процесуального законодавства. Те ж саме стосується і оперативно-розшукових заходів, які мають свою специфіку і проводяться на основі закритого регламенту. Невинних людей не можна переслідувати.

Викрити правопорушників можна лише законними засобами та методами. Отже, принцип законності, який не має прямого відношен-

ня до приватної методики, бере в якості юридичної основи застосовне матеріальне та процесуальне право та виключення рекомендацій, при застосуванні яких суперечать засоби, способи та методи діяльності слідчого, до закону.

Планування та етапи виконання заходів є взаємопов'язаними принципами. Сучасні методики формуються з урахуванням етапів розслідування правопорушень. Розрізняють повні та часткові процедури. Перші охоплюють весь період навчання від початку до кінця. Останні характеризуються неповним відображенням діяльності при розслідуванні конкретного виду правопорушення. Це прийоми, які акцентують увагу на початковому або початковому та наступних етапах розслідування.

Швидкість і оперативність розслідувань визначається з урахуванням багатьох різних обставин. Методика розслідування покликана забезпечити швидкість та оперативність розслідування правопорушень. Практика показує, що насправді це не завжди так, тому говорити про швидкість та ефективність як принципи побудови методології розслідування не виправдано.

На нашу думку, структуру спеціальних засад формування методики розслідування можна представити у такому вигляді: 1) законність; 2) науковий характер; 3) ситуативність; 4) консистенція; 5) універсальність; 6) динаміка.

Законність є універсальним принципом у різних галузях наукової та іншої діяльності людини. Через притаманну їй загальність не всі дослідники згадують законність як принцип розробки методики розслідування. Особливістю цього принципу при побудові приватних методик є те, що всі методичні рекомендації мають відповідати нормам кримінального та кримінально-процесуального законодавства. Техніки та методи експертизи, що містяться в приватній методиці, не повинні суперечити законодавчим нормам, вони повинні бути допустимими та логічно впливати з нормативних актів.

Науковий принцип передбачає, що розроблені методи дослідження відповідають сучасному розвитку криміналістичної техніки. Розробка методів пізнання має спиратися на теоретичну та емпіричну складові. При реалізації принципу наукової побудови окремих методів дослідження слід використовувати як теоретичні, так і емпіричні джерела в їх поєднанні та проникненні.

Принцип ситуативності передбачає розробку методичних рекомендацій, тактичних прийомів і прийомів з урахуванням різноманітності ситуацій, що виникають на початковому етапі розслідування кримінальних проваджень. Приватна криміналістична методика повинна легко адаптуватися до конкретних умов розслідування, що вимагає від її розробників розглядати типові слідчі ситуації, формулювати типові версії, визначати обсяг слідчих заходів, необхідних для їх перевірки, а також рекомендації та докази для виявлення та викриття винної особи.

Послідовність як принцип не допускає хаотичного, довільного поєднання її елементів за волею її розробника при формуванні приватної методики. Дана техніка повинна характеризуватися певною структурою, що включає логічно пов'язані елементи. Сучасна структура приватних методів у цілому поєднує в собі низку загальноновизнаних елементів з точки зору їх теоретичної та практичної частин. Одним із теоретичних елементів приватної методики більшість вчених визнає криміналістичну характеристику правопорушення. Її практична частина включає ряд слідчих та інших дій, що проводяться на початковому етапі розслідування.

Універсальність як принцип означає можливість застосування методичних рекомендацій у кожному конкретному випадку розслідування правопорушень певного виду чи групи.

Динамізм приватної методики означає можливість її постійного вдосконалення з урахуванням мінливих умов прояву правопорушень, появи нових способів їх вчинення та розкриття.

Принцип створення будь-якої приватної методики називають потребами практики в її розробці. Безперечно, переважна більшість результатів криміналістичних досліджень повинна мати «вихід» на практиці. Криміналістична наука, як «службова» наука, має на меті забезпечення ефективності кримінально-процесуальних заходів у боротьбі зі злочинністю. Водночас вона потребує вдосконалення, що передбачає розробку власне наукових положень, спрямованих на власний розвиток. Щодо приватних методів дослідження, то для них практична необхідність є спонукаючим мотивом діяльності, а не принципом їх розвитку.

Проаналізувавши наявні наукові розробки щодо принципів формування приватної криміналістичної методики, Р. С. Белкін запропо-

нував власне бачення їх. Становлення приватних слідчих методів, на думку Р. С. Белкіна повинно спиратися на наступну систему принципів:

- 1) найсуворішого дотримання законності в діяльності слідчих органів;
- 2) знання способів вчинення злочинів, умов, що визначають вибір способу та механізму слідоутворення;
- 3) адаптація до конкретних умов навчання;
- 4) спрямованістю розслідувань є не лише встановлення та притягнення до відповідальності винних, відшкодування шкоди, заподіяної діянням, а й з'ясування та усунення обставин, що сприяли вчиненню чи приховуванню злочинів;
- 5) пошук шляхів і форм координації та тісної взаємодії слідчого з оперативниками, використання громадської допомоги та спеціальних знань у слідчому процесі [4].

Висновки

Такий виклад дозволяє зробити принаймні два важливих висновки. По-перше, з наукової точки зору абсолютно безглуздо формулювати криміналістичний термін соціального явища на додаток до кримінального терміну «правопорушення». Тож немає підстав використовувати термін «криміналістична характеристика правопорушення». По-друге, необхідно розробити криміналістичну характеристику лише того, що становить правопорушення як явища дійсності. У кримінальному праві правопорушення складається з його елементів: об'єкта, суб'єкта, об'єктивної та суб'єктивної сторони. А в криміналістичному розумінні правопорушення формує свій механізм, тобто елементи, які беруть участь в акті відображення в їх контексті і стані. Тому узагальнені дані про механізм правопорушення певного виду слід назвати «криміналістичною характеристикою механізму правопорушення», тобто злочинами в Особливій частині Кримінального кодексу.

Запропонований замість терміну «криміналістична характеристика правопорушення» термін «механізм злочинної діяльності» видається недоречним. Вживання в цьому терміні слова «злочинна

діяльність» не дає чіткого уявлення про сукупність властивостей зазначеного об'єкта, що характеризуються його криміналістичним аспектом. Йдеться не про злочинну діяльність взагалі, а про злочин певного виду чи певного виду. Щодо поєднання слів «закономірності механізму», то вони виражають зміст криміналістичних ознак. Терміни «криміналістичні ознаки механізму злочину» та «закономірності механізму злочину» можна визначити як терміни, що виражають те саме поняття.

В принципі цей же термін також виражається термінами «типова криміналістична модель правопорушення», «типовий механізм правопорушення». Але слід мати на увазі: інформаційної моделі злочинної діяльності бути не може. Можна говорити про інформаційну модель злочинного механізму. Крім того, правопорушення у кримінальному праві розглядаються не як єдине явище, а як окремий вид правопорушення.

Іноді в літературі пишуть про взаємозв'язок між криміналістичними ознаками та механізмом злочину як про конкуруючі або як про збіг криміналістичних понять. Насправді ці поняття мають різну природу, вони не узгоджуються, хоча і споріднені. Поняття «механізм злочину» відображає правопорушення на рівні окремого явища, а поняття «криміналістичні ознаки» відноситься до маси правопорушень певного виду чи різновиду. Відомості про механізм окремого правопорушення – це одиниця відомостей, пов'язаних із криміналістичними ознаками механізму подібних правопорушень.

Інша сфера, яка має велике теоретичне і практичне значення, стосується реалізації можливостей використання криміналістичних ознак при розробці методики розслідування. Чи є вихід із ситуації, що склалася? Ми вважаємо, що є. На нашу думку, подальший розвиток наукових уявлень про поняття криміналістичної характеристики злочинного механізму можливий за умови реалізації принципу наявності всієї загальної інформації про подібні правопорушення. Систематизований і повний збір емпіричного матеріалу створює можливість побудувати систему спільних причинно-наслідкових зв'язків у розвитку криміналістичних ознак, що, в принципі, коректно відображає сутність кримінальної практики. Вирішується ця проблема начебто в рамках криміналістичної реєстрації злочинів та осіб, які вчинили злочини, яку здійснюють інформаційні центри органів внутрішніх справ.

Давно назріла потреба у глибоких аналітичних дослідженнях кримінальної практики для розробки обґрунтованих методик на доказах криміналістичних ознак. Але для проведення цієї великої та трудомісткої роботи необхідна також досконала теорія криміналістичної характеристики, яка включає уявлення про методи вивчення та узагальнення кримінальної практики, а також підготовку спеціалістів, які вміють використовувати ці методи та надають те, що практично необхідно користувачам для розробки приватних методик та розкриття правопорушень, а також фінансову та матеріальну підтримку.

Література

1. Селиванов Н. А., Видонов Л. Г. Типовые версии по делам об убийствах. Горький, 1961. 57 с.
2. Субботина М. В. Базовая методика расследования преступлений: суть и значение. *Вестник криминалистики*. 2007. Вып. 1 (21). С. 11–17.
3. Гармаев Ю. П., Лубин А. Ф. Проблемы создания криминалистических методик расследования преступлений: Теория и практика. СПб., 2006. 303 с.
4. Белкин Р. С. Курс криминалистики. В 3 т. Т. 3. Москва, Юристъ, 1997. 837 с.
5. Колдин В. Я. Криминалистическая методика в системе криминалистики. *Вестник криминалистики*. 2013. Вып. 3 (47). С. 12–18.
6. Маликов С. В. Военно-полевая криминалистика. Москва, 2008. 512 с.
7. Колесниченко А. Н. Общие положения методики расследования отдельных видов преступлений. Харьков, 1965. 47 с.
8. Гавло В. К. Методика расследования отдельных видов преступлений и криминалистическая характеристика. Барнаул, 2011. 850 с.
9. Громов В. И. Методика расследования преступлений. Москва, 1929. 76 с.
10. Криміналістика: підручник / В. В. Пясковський, Ю. М. Черноус, А. В. Іщенко, О. О. Алексєєв та ін. Київ, «Центр учбової літератури», 2015. 544 с.

11. Удовенко Ж. В. Криміналістика Курс лекцій. Київ, Центр учбової літератури, 2016. 320 с.
12. Малярова В. О. Криміналістична методика: питання співвідношення криміналістичної характеристики з іншими. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2015. № 35. Ч. 1. Том 3. С. 111–114.
13. Возгрин И. А. Научные основы криминалистической методики расследования, преступлений. Часть I. Санкт-Петербург, 1992. 100 с.
14. Нарожна О. В. Щодо слідчих ситуацій, які виникають при розслідуванні пошкодження об'єктів культурної спадщини / Гуманізація кримінальної відповідальності: матеріали II Міжнародного науково-практичного симпозиуму (м. Івано-Франківськ, 16-17 листопада 2018 року). Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2018. 322 с. С. 182-185.
15. Негода А. С. Модель кримінологічної характеристики злочинності. *Право і суспільство*. 2020. № 6. С. 190–194.
16. Тищенко В. В. Корыстно-насильственные преступления: криминалистический анализ: Научное издание. Одесса: Юридическая литература, 2002. 360 с.
17. Щур Б. В. Окремі криміналістичні методики: проблеми визначення та принципи формування. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2010. № 1. С. 3–11.
18. Нарожна О. В. Планування незаконного проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної або культурної спадщини за етапами розслідування. *Правова держава*. 2020. № 37. С. 154-158.
19. Криміналістика : підручник : у 2 т. Т. 1 / за заг. ред. А. Ф. Волобуєва, Р. Л. Степанюка, В. О. Малярової ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. 384 с.
20. Кримінальний процесуальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9–10, 11-12, 13. Ст. 88.